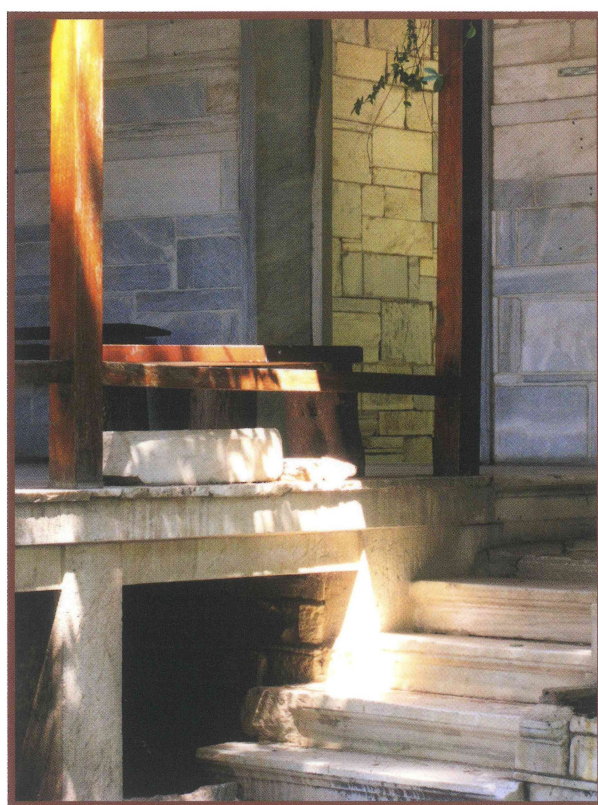

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟΝ 20ό ΚΑΙ 21ο ΑΙΩΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ - ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Επιμέλεια:
Ανδρέας Γιακουμακάτος

GUTENBERG

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΣΤΟΝ 20ό ΚΑΙ 21ο ΑΙΩΝΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ - ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Επιμέλεια
Ανδρέας Γιακουμακάτος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή του Επιμελητή</i>	15
<i>Αντί Προλόγου</i>	25

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

<i>Σωκράτης Γεωργιάδης</i>	
Όψεις τέλους – Όψεις αρχής	29

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΙΣΜΟΥ ΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ

<i>Κωνσταντίνα Δεμίρη, Δημήτρης Αλ. Σεβαστάκης</i>	
Οι τέχνες στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση – Από την αναπαράσταση στην «εικαστικοποίηση»	47

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

<i>Αλέξανδρος Αντωνίου</i>	
Ο Νίκος Μητσάκης στην ιστοριογραφία της ελληνικής μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής	61
<i>Λίνα Δήμα</i>	
«Η οργανική πόλις» του 4ου CIAM και ο Ιωάννης Δεσποτόπουλος	73
<i>Λεάνδρος Γ. Ζωίδης</i>	
Εκδοχές του μοντερνισμού στην αρχιτεκτονική του βορειοελλαδικού χώρου – Το έργο του αρχιτέκτονα Λεάνδρου Ι. Ζωίδη (1900-1965)	86

Αίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου

Παναής Μανουηλίδης – Μοντερνισμός χωρίς ρητορεία	101
--	-----

Τίνα Καραλή

Μοντερνισμός και ελληνικότητα στα «Cahiers d'Art»	115
---	-----

Νικόλαος Απ. Λιανός

Τα «χίλια», τα «πεντακόσια» και τα «δεκαοχτώ» – Στοιχεία μορφολογίας των προσφυγικών συνοικισμών του Μεσοπολέμου στην Καβάλα, η αρχειακή και ψηφιακή τεκμηρίωσή τους και οι προσπάθειες προστασίας τους	127
---	-----

Διονύσιος Ρουμπιέν

Η πρόταση ανακαίνισης του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών από τον Εμμανουήλ Λαζαρίδη	139
---	-----

Πέτρος Φωκαΐδης

Αυτοβιογραφικοί μοντερνισμοί – Οι τέσσερις απόφοιτοι της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου του 1930	151
--	-----

Μαριάννα Χαριτωνίδου

Από την αναζήτηση μιας νεωτερικότητας που θα μπορούσε να είναι ταυτόχρονα ελληνική προς μια πολλαπλότητα του παρόντος – Η «ελληνικότητα» στην αρχιτεκτονική ή η αρχιτεκτονική στην Ελλάδα;	166
--	-----

«ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ»
ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΡΝΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Αλκηστη Δανιήλ

Πρόταση συντήρησης και αποκατάστασης της «Μπλε Πολυκατοικίας» στα Εξάρχεια	181
--	-----

Παναγιώτης Α. Δήμας

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της «διατήρησης» και «αποκατάστασης» των κτιρίων του μοντέρνου κινήματος	194
--	-----

Ντόρα Θεοδοροπούλου

FIX, ένα πραγματικά μοντέρνο κτίριο; – Μια διαδικασία συνεχόμενου μετασχηματισμού	205
---	-----

Νικολία Ιωαννίδου

Από τη θεωρία της κριτικής αποκατάστασης στη θεωρία της αποκατάστασης της αρχιτεκτονικής του μοντέρνου κινήματος	216
--	-----

Γιάννης Κίζης

Αποκατάσταση και εκσυγχρονισμός – Από το Μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού στο Citylink	228
--	-----

Παναγιώτης Πάγκαλος

Η αγωνία της απώλειας και ο νομοθέτης	241
---	-----

Κορνηλία Τρακοσπούλου-Τζήμου

Αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος – Ζητήματα προστασίας, διατήρησης και αποκατάστασης.	254
---	-----

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

Χρυσούλα Βοσκοπούλου

Ξενοδοχεία στη μεταπολεμική Φλώρινα (1950-1970)	269
---	-----

Στέλιος Γιαμαρέλος

Απωθημένα κείμενα – Οι σπουδαστικές διαλέξεις της δεκαετίας του 1980 στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ ως όχημα ανίχνευσης των μεταμοντέρνων ζυμώσεων της αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα.	277
--	-----

Σοφία Γκουβούση

Η επιρροή του μοντέρνου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας.	290
--	-----

Paola Cofano

Ο Γεώργιος Κανδύλης και η άφατη Αθήνα.	301
--	-----

Μάνθα Ζαρμακούπη

Το ερευνητικό πρόγραμμα των αρχαίων ελληνικών πόλεων του Κ. Α. Δοξιάδη	314
--	-----

Διονύσης Α. Ζήβας

Γιώργος Νικολετόπουλος – Ο αρχιτέκτονας και το έργο του	326
---	-----

Εύη Καπώλη

Ο ιστορικός, η πόλη και οι άλλοι – Η συμβολή των πολεοδομών-αρχιτεκτόνων στην ιστορική έρευνα.	333
---	-----

Ιωάννης Α. Καρατζόγλου

Οι εκκλησίες και οι περιβάλλοντες χώροι τους στην Καλλιθέα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών	341
--	-----

Κωσταντής Κίζης

Διεθνές αεροδρόμιο Ελληνικού – Διεθνισμός και ελληνικότητα.	355
---	-----

Αμαλία Κωτσάκη

Το πρόγραμμα ανοικοδόμησης στην Κρήτη μετά τις καταστροφές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η συμβολή του Κωνσταντίνου Δοξιάδη – Μια πρώτη προσέγγιση	369
--	-----

<i>Αναστασία (Σάσα) Λαδά, Ελένη Μητάκου</i>	
Αλεξάνδρα Πασχαλίδου-Μωρέτη – Έμφυλες-βιογραφικές προσεγγίσεις της αρχιτεκτονικής ιστοριογραφίας	380
<i>Βάσω Λιόλιου</i>	
Προοπτικές ανάγνωσης της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής παραγωγής στην Ελλάδα μέσα από τη δράση της Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων (ΚΕΤΠ) (1953-1986)	393
<i>Όλγα Μοάτσου</i>	
Το περιοδικό «Αρχιτεκτονική» και η μεταπολεμική πολυκατοικία	406
<i>Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης</i>	
Η «Άνοιξη του 1960», η αρχιτεκτονική στην Ελλάδα και η ιδεολογία της	419
<i>Θανάσης Θ. Σωτηρίου</i>	
Το Τουριστικό Περίπτερο των Μυκηνών	433

Η ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ

<i>Ζέττα Αντωνοπούλου</i>	
«Αποφασίζει ομοφώνως...» – Το ιστορικό αρχείο του Δήμου Αθηναίων και η συμβολή του στην έρευνα	449
<i>Τηλέμαχος Ανδριανόπουλος</i>	
Luleå-Hudiksvall-Αθήνα. Κύκλος-τετράγωνο-κύκλος – Τρία θέατρα του Ιωάννη Δεσποτόπουλου	458
<i>Γεράσιμος Θωμάς</i>	
Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών – Μια ανεπίσημη εκδοχή ιστοριογραφίας της αρχιτεκτονικής	472
<i>Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου</i>	
Η διδακτορική διατριβή «Συμβολή στη μελέτη της ιταλικής αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου στην πόλη της Κω» και το αρχειακό υλικό του επί ιταλοκρατίας τεχνικού γραφείου Κω	484

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

<i>Ξενοφών Βαλτάς</i>	
Η πορεία προς την Οκτάνα – Ανδρέας Εμπειρικός και Άρης Κωνσταντινίδης	499
<i>Αριστοτέλης Δημητρακόπουλος</i>	
Ο οίκος ως πόλη, η πόλη ως λαβύρινθος, ο λαβύρινθος ως κόσμος – Ένα διαχρονικό μοντέλο της σύγχρονης μεγαλούπολης.	512

Ελένη Ι. Κανετάκη

- Η σχέση ιστορίας και θεωρίας της αρχιτεκτονικής
στην ελληνική αρχιτεκτονική κουλτούρα 528

Νεφέλη Κυρκίτσου

- Από το perceptum στο percipiens της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής 538

Κωνσταντίνος Μωραΐτης

- Θεωρητική «υπεραναπλήρωση» και ανάγκη θεωρητικής στήριξης 549

Βασιλική Πετρίδου

- Η αρχιτεκτονική ανάμεσα στην Επιστήμη και στην Τέχνη –
Κείμενα αρχιτεκτονικής στα «Χρονικά Αισθητικής» (1962-2010) 561

Γιάννα Σταυρουλάκη

- Ο χώρος ως σύνθετο συμβολικό σύστημα – Η επιτόπια ενεργοποίηση της μνήμης
στον «εσωτερικό δρόμο» του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού 572

Νικόλαος-Ιων Τερζόγλου

- Η «βούληση για ζωή» ως αρχιτεκτονική – Υποθέσεις σχετικά
με το φιλοσοφικό υπόβαθρο της σκέψης του Άρη Κωνσταντινίδη 586

Αλέξιος Τζομπανάκης

- Διελεύσεις στις ανολοκλήρωτες νεωτερικότητες – Το «υψηλό» και το «χαμηλό»
στην αρχιτεκτονική των Le Corbusier και Δημήτρη Πικιώνη 596

ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ

Σταύρος Γυφτόπουλος, Σοφία Τσιράκη

- Διαρκής μοντερνισμός και αρχιτεκτονική εκπαίδευση – Στοιχειακή σύνθεση
και ολότητα, ιδέα και δομή ως διαχρονικά μεθοδολογικά εργαλεία
στη συνθετική διαδικασία 609

Πάνος Δραγώνας

- Η κατοίκηση των εικόνων – Αρχιτεκτονικές αφηγήσεις
στα χρόνια της μεγάλης κρίσης 622

Γαρυφαλλιά Κατσαβουνίδου

- «Το πύρινο έδαφος της πραγματικότητας»: Στιγμιότυπα σχεδιασμού
του δημόσιου χώρου (1967-1990) 636

Αναστάσιος Κωτσιόπουλος

- Σταθερότητα και ευκίνησις – Μια αυτοκριτική προσέγγιση 649

Φωτεινή Μαργαρίτη

Αισθητική του ορίου και φαντασμαγορία του εσωτερικού χώρου – Το σπίτι-bunker και η πλατεία-θέαμα	660
---	-----

Χρήστος Τέσσας

Πραγματική και νοητική κατασκευή – Η αντίληψη των αρχιτεκτόνων για το δομικό σύστημα των σύγχρονων κτιρίων.	674
--	-----

Κώστας Τσιαμπάος

Δέκα χρόνια αρχιτεκτονικού λαϊκισμού.	688
---	-----

Δήμητρα Χατζησάββα

Ο τόπος ως επιλεκτικό τοπίο δράσης για τη σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική	697
---	-----

<i>Βιογραφικά σημειώματα εισηγητών</i>	<i>711</i>
--	------------

ΑΠΩΘΗΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ
ΤΟΥ 1980 ΣΤΗ ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΕΜΠ
ΩΣ ΟΧΗΜΑ ΑΝΙΧΝΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΩΝ
ΖΥΜΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στέλιος Γιαμαρέλος

Στη μνήμη του Κώστα Δ. Σπυρίδη

ΜΟΛΟΝΟΤΙ η αρχιτεκτονική εκπαίδευση στην Ελλάδα αναμένει ακόμη τους συγγραφείς μιας διεξοδικής εξιστόρησής της, οι σποραδικές ψηφίδες που σταδιακά θα ενσωματωθούν στην κεντρική της αφήγηση, καίτοι ασυντόνιστα, παράγονται διαρκώς με ποικίλες αφορμές.¹ Έτσι, από τη μια μεριά η παρούσα εργασία αποτελεί αναπόφευκτα το πιο πρόσφατο μέλος σε αυτή τη μακρά αλυσίδα παρεμφερών κειμένων, ενώ από την άλλη αναμετράται με ένα ακόμη πιο ηχηρό κενό της αρχιτεκτονικής ιστοριογραφίας: εκείνο που αφορά τις διαδικασίες δεξίωσης και ιδιοποίησης της διεθνούς μεταμοντέρνας προβληματικής στην Ελλάδα.² Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσω λοιπόν να φωτί-

1. Βλ. χαρακτηριστικά Κ. Η. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1957· Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη (επιμ.), *Οι αρχιτεκτονικές σπουδές στο ΕΜΠ 1917-1974*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 2002· Γ. Σαρηγιάννης, «Η ύλη και το πρόγραμμα σπουδών μιας εθνικής αρχιτεκτονικής σχολής. Σχέδιο για ένα πρόγραμμα εργασίας μιας επιτροπής σπουδών» (δακτυλόγραφο), Αθήνα 1975, σ. 43-96· τα κείμενα των Α. Κωτσάκη, Α. Παπαγεωργίου-Βενετά, Ε. Καλαφάτη, Α. Αθανασίου και Ν. Καλογερά, καθώς και εκείνα των Π. Φωκαΐδη, Π. Τουρνικιώτη, Φ. Μαργαρίτη, Γ. Κ. Βαρελίδη στο Μ. Ασημακόπουλος, Γ. Καλογήρου, Ν. Μπελαβίλας, Θ. Π. Τάσιος (επιμ.), *170 χρόνια Πολυτεχνείο. Οι μηχανικοί και η τεχνολογία στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 2012, τ. Α', σ. 67-113, 515-526 και, αντίστοιχα, τόμος Β', σ. 227-281· Σ. Ζαφειρόπουλος (επιμ.), *Όριον*.

Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Δ. Α. Φατούρο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1998, 1999 και 2001· Σ. Τσιράκη (επιμ.), *Ένα ανοιχτό παράθυρο. Για τον Τάσο Μπίρη, Καθηγητή Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ. Από μαθητές και φίλους*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2010· «Από την ιστορία των σπουδών αρχιτεκτονικής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου», *Οδηγός Σπουδών 2003-2004*, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα 2003, σ. 7-24· Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), «Αρχιτεκτονική. Θεωρία, Εκπαίδευση, Έρευνα Ι, ΙΙ, ΙΙΙ», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1995, τ. 29, 1996, τ. 30, και 1998, τ. 32· Π. Τσακόπουλος, *Αναγνώσεις της ελληνικής μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα 2014, σ. 33-64.

2. Βλ. Π. Τσακόπουλος, ό.π. και Δ. Φιλιππίδης, «Η υστερική άρνηση του μεταμοντέρνου στην αρχιτεκτονική (1980-1990)», εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο «Η πρόσληψη των μετανεωτερικών ιδεών

σω τις μεταμοντέρνες ζυμώσεις της αρχιτεκτονικής, όπως αυτές εισάγονται και κατανοούνται αρχικά από την ίδια τη φοιτητική κοινότητα της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ μέσα στη δεκαετία του 1980, τη στιγμή δηλαδή της «έκρηξης» του μεταμοντέρνου στο διεθνές πολιτισμικό στερέωμα.

Προκειμένου να εμβαθύνω σε μια πολύ συγκεκριμένη όψη ενός αναπόφευκτα πολυσχιδούς ιστορικού φαινομένου, θα αφήσω εδώ συνειδητά εκτός της άμεσης εστιάσής μου (αλλά εντός της περιφερειακής μου όρασης) εξίσου σημαντικά ζητήματα, όπως λ.χ. τη στάση του ίδιου του διδακτικού προσωπικού, την αντιληπτή «εσωστρέφεια» της Σχολής και τη δήλωση πίστης στη μοντερνιστική της παράδοση, την ψήφιση του νέου νόμου για την Ανώτατη Εκπαίδευση (1268/1982), την κατοπινή είσοδο ενός νέου κύματος διδασκόντων που σταδιακά επιστρέφουν στην Ελλάδα μετά από μακροχρόνιες μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό (κυρίως σε πανεπιστήμια του Παρισιού και του Λονδίνου) κτλ.³ Βασικό όχημα ανίχνευσης μιας ελάχιστα μέχρι στιγμής χαρτογραφημένης περιοχής της ιστορίας της αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα είναι τα απωθημένα —και μόνο εν μέρει σωζόμενα— σήμερα κείμενα των σπουδαστικών διαλέξεων της δεκαετίας του 1980, που θα λειτουργήσουν εδώ αφηγηρικά προκειμένου να υποδείξουν τελικά τις δικές τους γόνιμες κατευθύνσεις ανάπτυξης μιας ευρύτερης ιστορικής διερεύνησης της συγκεκριμένης περιόδου.

Με τα λιγοστά στοιχεία που είναι ως τώρα δημοσίως διαθέσιμα (Εικ. 1) είναι αρκετά δύσκολο να εκτιμηθεί το μέτρο στο οποίο η μεταμοντέρνα προβληματική αποτελούσε στην πραγματικότητα και μια εστία κεντρικού ενδιαφέροντος στη διάρκεια της εν λόγω δεκαετίας. Η πρώτη σχετική σπουδαστική διάλεξη στην περιοχή των αρχιτεκτονικών συνθέσεων με τίτλο «Μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική» φαίνεται, πάντως, να εκφωνήθηκε το 1979 από τους Νικόλαο Γούλια και Παναγόπουλο (αποφοίτους 1980). Αυτό τουλάχιστον τεκμηριώνεται από ένα μικρό εγχειρίδιο για την *Ερευνητική και εκπαιδευτική δραστηριότητα του Σπουδαστηρίου Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων 1973-1993* (Εικ. 2), καθώς η συγκεκριμένη διάλεξη δεν περιλαμβάνεται στις σωζόμενες αρχειοθετημένες σπουδαστικές εργασίες, ορισμένες από τις οποίες αξίζει να συζητηθούν εκτενέστερα εδώ (Εικ. 3).

Το 1985 η Αγγέλικα Σταματοπούλου και η Ντένια Κασσιμάτη θέτουν το ερώτημα της δεκτικότητας του ελληνικού χώρου στη μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική (υπό την επίβλεψη του Κωνσταντίνου Δεκαβάλλα και του Τάσου Μπίρη). Η διάλεξη εκκινεί χαρακτηριστικά από δύο καταλόγους έργων, τα οποία χρησιμεύουν στη συνέχεια ως παραδείγματα τεκμηρίωσης της εισδοχής της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα (Εικ. 4). Ήδη λοιπόν από το 1985 η μεταμοντέρνα επίδραση δεν ανιχνεύεται μονάχα στα σπουδαστικά φροντιστήρια των αρχιτεκτονικών συνθέσεων αλλά και στην καθημερινή βιωματική εμπειρία του άμεσου κτισμένου περιβάλλοντος. Η συμπερίληψη αρχιτεκτόνων και έργων που σπανίως αποτελούν αντικείμενο έρευνας για τους σύγχρονους ιστορικούς της αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα προσδίδει στους καταλόγους αυτούς αναδρομικό ενδιαφέρον.

Μολονότι ο κατάλογος των σπουδαστικών εργασιών προέρχεται προφανώς από μια επισκόπηση των φροντιστηρίων αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του δεύτερου και του τρίτου

στην Ελλάδα», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 6-7 Μαρτίου 2015.

3. Για μια λίγο εκτενέστερη ανάπτυξη των ζητημάτων αυτών βλ. Π. Τσακόπουλος, ό.π., σ. 47-54.

έτους, τα ονόματα των σπουδαστών που περιλαμβάνονται εκεί (Μπίλυ Γιαννούτσου, Κέλλυ Βρεττού, Δημήτρης Αντωνίου, Κωνσταντίνα Καρβουντζή – Αμαλία Ιακωβίδου, Θάλεια Καλαβρυτινού-Σιλιτζόγλου, Διονύσιος Μαυρωτάς – Τ. Αθανασόπουλος, Ευθυμία Γρηγοράτου-Δημητρόγλου, Καραμάλη-Σαμούρκα) μπορούν ακόμα να χρησιμεύσουν ως οδηγοί για περαιτέρω έρευνα, αρχίζοντας από τις ίδιες τις διπλωματικές τους εργασίες εντός της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.⁴ Ο κατάλογος των κτισμένων έργων, από την άλλη μεριά, δεν περιλαμβάνει μόνο αρχιτέκτονες όπως ο Δημήτρης Νάκος (απόφοιτος 1960), ο Ιωάννης Ανυφαντής (απόφοιτος 1964), ο Αλέξανδρος Χριστοφέλλης (απόφοιτος 1970) και ο Μάριος Βαλλιάνος (απόφοιτος 1971), ο Νικόλαος Θεοδοσίου (απόφοιτος 1972) ή ο Νικόλαος Γεωργιάδης και η Ανδρομάχη Δαμάλα (απόφοιτοι 1978)⁵ αλλά και αρχιτέκτονες που εκλαμβάνονταν (ή εκλαμβάνονται ακόμη) ως μοντερνιστές, όπως ο Νίκος Βαλσαμάκης ή οι Τάσης Παπαϊωάννου, Δημήτρης Ησαΐας και Γεώργιος Παπακωνσταντίνου (απόφοιτοι 1976), στη δουλειά των οποίων εντός της δεκαετίας του 1980 γίνεται αντιληπτή, τουλάχιστον από τις σπουδάστριες, η εμφιλοχώρηση μεταμοντέρνων στοιχείων.

Με το πρώτο μέρος της διάλεξης να αναπτύσσεται ως μια σαφέστατα πολεμική παρουσίαση της διεθνούς μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής (και ιδίως στην εκδοχή του ριζικού εκλεκτικισμού), όπως αυτή αναλύεται από τον Charles Jencks, το δεύτερο μέρος παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον ως μια πρώτη ερασιτεχνική απόπειρα εντοπισμού και συσχετισμού της με τις «ιδιαιτερότητες» του ελληνικού πλαισίου. Με τον Πικιώνη και τον Κωνσταντινίδη να παίζουν «καταλυτικό ρόλο στην εφαρμογή και τον μετασχηματισμό της μοντέρνας σε ελληνική υστερο-μοντέρνα αρχιτεκτονική» (και τις σπουδάστριες να παρανοούν καταφανώς τη χρήση του συγκεκριμένου όρου από τον Jencks),⁶ το ερώτημα περί μίας πιθανά αναδυόμενης ελληνικότητας της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής προσεγγίζεται μέσω του πιο συγκεκριμένου ερωτήματος της αντιμετώπισης της ιστορικής μνήμης (και της παρουσίας της ή όχι στα υπό μελέτη κτίρια). Κι ενώ το κτίριο του Χριστοφέλλη στο Ρουφ και το εμπορικό κέντρο Agora του Γιάννη Βικέλα γίνονται αντικείμενα σφοδρής κριτικής, το μοντερνιστικό παρελθόν του Βαλσαμάκη (με την επιπρόσθετη αναγνώριση του ελαφρυντικού ότι επιχειρεί να ενσωματώσει και τις χωρικές ποιότητες των στοιχείων που αντλεί από την αρχιτεκτονική των παραδοσιακών οικισμών του Ναυπλίου, υπερβαίνοντας μια καθαρά σκηνογραφική αντιμετώπιση των όψεων) τον σώζει από

4. Όλοι τους αποφοιτούν το διάστημα 1988-1991. Όπως και στην περίπτωση των διαλέξεων, οι λίγες σωζόμενες διπλωματικές εργασίες της περιόδου προέρχονται αποκλειστικά από την περιοχή των αρχιτεκτονικών συνθέσεων. Ο Δημήτρης Αντωνίου σχεδίασε (σε συνεργασία με τον Ιωάννη Μουστάκα) ένα αρχιτεκτονικό εργαστήριο στο Θησείο (Διπλωματική 1989/9, βιβλιοθήκη Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ) και οι συγγραφείς της εν λόγω διάλεξης (σε συνεργασία με την Ευγενία Παπαδάκου) ένα αρχαιολογικό μουσείο στη Θήβα (Διπλωματική 1985/8, βιβλιοθήκη Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ).

5. Έργα των Νίκου Θεοδοσίου, Νίκου Γεωργιά-

δη και Ανδρομάχης Δαμαλά δημοσιεύονταν την ίδια εποχή στο περιοδικό του American Institute of Architects από τον Αντώνη Αντωνιάδη. Βλ. Α. C. Antoniadis, «Greece: Restoration and Exploration of the Avant-garde», *Architecture*, Σεπτ. 1985, σ. 138-141.

6. Α. Σταματοπούλου, Ν. Κασσιμάτη, «Μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική. Η δεκτικότητα του ελληνικού χώρου», σπουδαστική διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (Διάλεξη 1985/5, βιβλιοθήκη Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ), σ. 20. Για τη διάκριση μεταξύ μετα-μοντέρνας και υστερο-μοντέρνας αρχιτεκτονικής βλ. C. Jencks, *Late-Modern Architecture*, Academy Editions, Λονδίνο 1980.

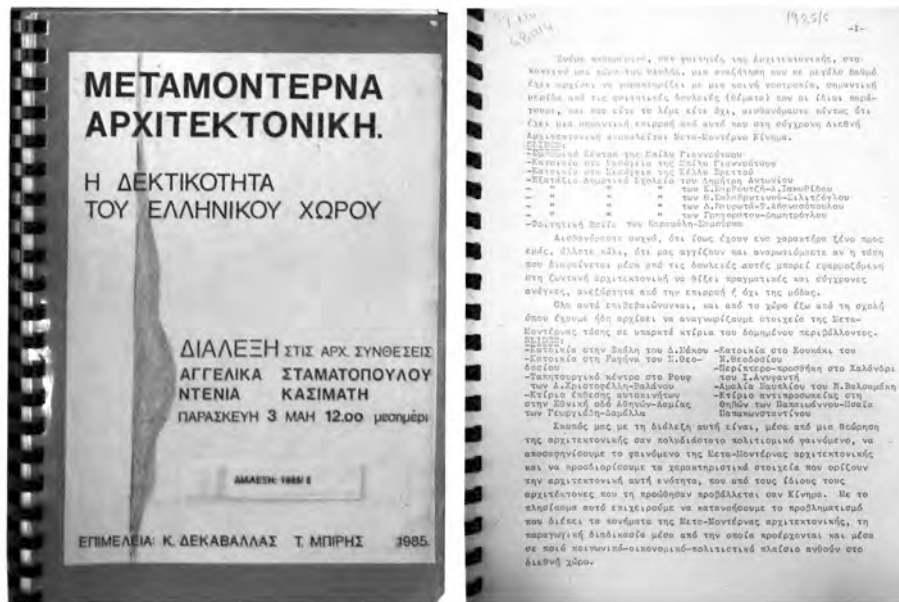
Εικ. 1: Η αντιπαραβολή του καταλόγου των αρχειοθετημένων σπουδαστικών διαλέξεων στη βιβλιοθήκη της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (αριστερά) με τον αντίστοιχο (δεξιά) από το ιδιωτικό αρχείο του Π. Τουρνικιώτη (περιλαμβάνει μονάχα τις διαλέξεις που επέβλεψε ο ίδιος μετά το 1991) αποκαλύπτει μερικώς μόνο την εικόνα που παρέχει ο πρώτος.

Εικ. 2: Τεκμηρίωση της εκφώνησης σπουδαστικής διάλεξης με θέμα τη μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική στην περιοχή των αρχιτεκτονικών συνθέσεων το 1979.

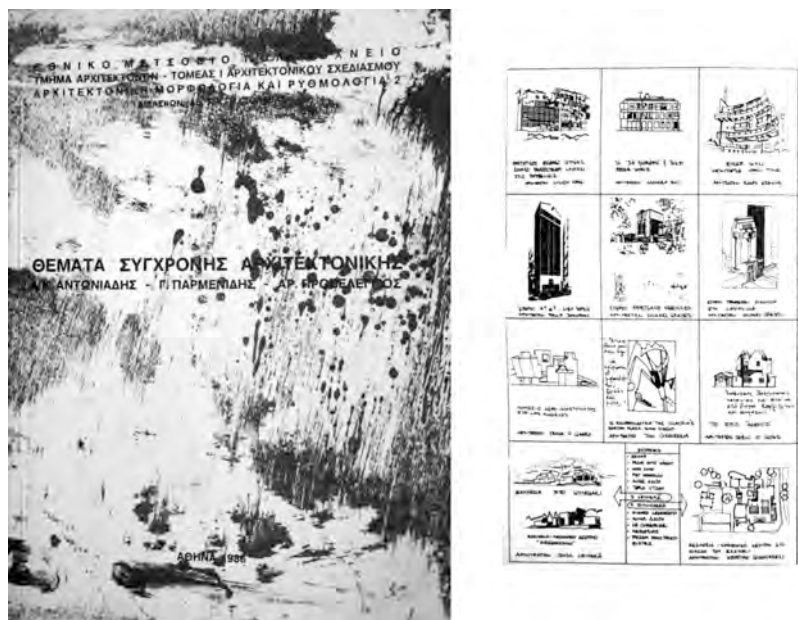
Εικ. 3: Αρχειοθετημένες σπουδαστικές διαλέξεις της δεκαετίας του 1980 στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, οι οποίες άπτονται της μεταμοντέρνας προβληματικής.

Εικ. 4: Η πρώτη σελίδα της σπουδαστικής διάλεξης της Αγγέλικας Σταματοπούλου και της Ντένειας Κασσιμάτη (1985) με τους δύο καταλόγους ελληνικών αρχιτεκτονικών μελετών και έργων, που αποτελούν και το σημείο αφετηρίας της εργασίας τους.

μια εξίσου αυστηρή κριτική, μολονότι και η δική του περίπτωση αντιμετωπίζεται στο τέλος ως προβληματική.⁷

Δύο μόλις χρόνια αργότερα (το 1987) η Χρυσούλα Μουστάκα, υπό την επίβλεψη της Μαργαρίτας Γραφάκου και του Διονύση Ζήβα, ξεκινά τη δική της διάλεξη με την εξής επισήμανση: Παρά την αρχική της εντύπωση ότι ο μεταμοντερνισμός ανθίζει στην Ελλάδα, η βιβλιογραφική έρευνα την κάνει να συνειδητοποιήσει ότι το ίδιο δεν ισχύει —πλέον— και για τη διεθνή σκηνή της περιόδου, η οποία φαίνεται να στρέφει εκ νέου το ενδιαφέρον της στο μοντέρνο κίνημα.⁸ Ωστόσο εκείνο που παρουσιάζεται ως βιβλιογραφική έρευνα από τη σπουδάστρια είναι στην πραγματικότητα μια αναπαραγωγή των παραδειγμάτων που είχε ήδη αναφέρει ο Αντώνης Αντωνιάδης στις διαλέξεις του για τους σπουδαστές του μαθήματος της Ρυθμολογίας του Νίκου Χολέβα μόλις ενάμιση χρόνο πριν.⁹ Παρ' όλα αυτά η σπουδάστρια προτιμά να αγνοεί τις ποικίλες τάσεις του μεταμοντέρνου που φώτιζε —όχι πάντα αρνητικά— η πρωτότυπη διάλεξη του Αντωνιάδη (Εικ. 5) και το αντιμετωπί-

Εικ. 5: Η διάλεξη του Α. Κ. Αντωνιάδη στο πλαίσιο του μαθήματος «Αρχιτεκτονική Μορφολογία και Ρυθμολογία 2» του Νίκου Χολέβα στις 22.12.1985 πιθανότατα παρείχε την πρώτη από καθέδρας διεξοδική παρουσίαση της μεταμοντέρνας προβληματικής στο σπουδαστικό κοινό της εποχής.

7. Α. Σταματοπούλου, Ν. Κασσιμάτη, ό.π., σ. 25-26.

8. Χ. Μουστάκα, «Μοντέρνο-μεταμοντέρνο. Θέσεις και αντιθέσεις», σπουδαστική διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (Διάλεξη 1987/3, βιβλιοθήκη Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ), σ. 2.

9. Χ. Μουστάκα, αυτόθι, σ. 2-3. Πβ. Α. Αντω-

νιάδης, «Πρόσφατος αρχιτεκτονικός προβληματισμός και προοπτικές για το μέλλον» στο Ν. Θ. Χολέβα (επιμ.), *Θέματα σύγχρονης αρχιτεκτονικής*, Α. Κ. Αντωνιάδης – Γ. Παρμενίδης – Αρ. Προβελέγγιος, Σπουδαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας ΕΜΠ, Αθήνα 1986, σ. 7-28.

ζει συλλήβδην ως επιφανειακό ιστορικό εκλεκτικισμό. Και πάλι όμως διακρίνει κανείς την ισχυρή τάση υπεράσπισης του μοντερνισμού από την ισοπεδωτική μεταμοντέρνα κριτική, που τον αντιμετωπίζει στην πολύ απλουστευμένη εκδοχή ενός μονολιθικού φονξιοναλισμού.¹⁰ Ο επίλογος συνοψίζει την κριτική της στις «ιδιαιτερότητες του μεταμοντερνισμού», και επί της ουσίας υπερασπίζεται πλήρως το μοντέρνο κίνημα και τη στάση που αυτό υιοθέτησε σε σχέση με τις αρχιτεκτονικές προκλήσεις της κοινωνίας της εποχής του,¹¹ αντιμετωπίζοντάς τες ευθέως και χωρίς να κρύβεται στο ασφαλές καταφύγιο της ουτοπίας (όπως έκαναν, αντίθετα, οι Archigram, ο Solarì ή οι Superstudio) ή του εικαστικού ερμητισμού (του πρώιμου Eisenman). Για άλλη μία φορά, το κείμενο της σπουδάστριας προδίδει ανεπαρκή κατανόηση των ίδιων των βασικών εννοιών της ανάλυσής της.

Η υφέρπουσα αυτή θεωρητική ένδεια, αλλά κυρίως το αναπτυσσόμενο σπουδαστικό ενδιαφέρον για την αντιμετώπισή της, καταγράφονται ακόμη καθαρότερα στις εισαγωγικές παρατηρήσεις της διάλεξης των Μίνας Μαλιαγρού, Μαρίας Παπαδοπούλου και Μάριου Σωτήρχου. Επιλέγοντας να διερευνήσει τη διαδρομή της ιταλικής αρχιτεκτονικής μετά τον μοντερνισμό (υπό την επίβλεψη του Νίκου Χολέβα αυτή τη φορά) η σπουδαστική ομάδα καταφεύγει τόσο στο Ιταλικό Ινστιτούτο Αθηνών όσο και σε υλικό από την προσωπική βιβλιοθήκη του επιβλέποντα καθηγητή, για να αντιμετωπίσει τις υφιστάμενες βιβλιογραφικές ελλείψεις.¹² Ταυτόχρονα υπερασπίζεται τόσο τη νεορασιοναλιστική αρχιτεκτονική όσο και το όραμά του Aldo Rossi για την πόλη, διαχωρίζοντας τη θέση της από οποιαδήποτε μορφή κυρίαρχης κριτικής που θα τη συσχέτιζε αδιακρίτως με έναν μεταμοντέρνο καταναλωτισμό των αρχιτεκτονικών μορφών.¹³

Μια ακόμη παλαιότερη διάλεξη του Νίκου Δοντά (εκπονήθηκε το 1985 υπό την επίβλεψη των Γεωργίου Σκιαδαρέση και Γιάννη Κούκη) είναι πολύ πιο ανοιχτά και ευνοϊκά διακείμενη προς τη μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική των Ungers, Stirling και Hollein. Η εστίαση του Δοντά στον συγκεκριμένο κτιριακό τύπο του μουσείου επιτρέπει μάλιστα στη διάλεξή του να μη βάλει αόριστα κατά του φονξιοναλισμού αλλά να υποστηρίξει την ασθενέστερη θέση ότι ο φονξιοναλισμός είναι στην πραγματικότητα ανεπαρκής ως μεθοδολογία σχεδιασμού για τον συγκεκριμένο κτιριακό τύπο του μουσείου.¹⁴ Άλλωστε, ακόμα και η σπουδαστική ομάδα που επιβλέπει ο Χολέβας δύο χρόνια αργότερα δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον όρο «μεταμοντέρνο», προτιμώντας τον πιο ουδέτερο τίτλο «μετά τον μοντερνισμό». Μονάχα οι σπουδαστικές διαλέξεις που υπερασπίζονται το μοντέρνο κίνημα χρησιμοποιούν ανοιχτά και τον όρο «μεταμοντέρνο».

10. Χ. Μουστάκα, ό.π., σ. 6.

11. Χ. Μουστάκα, αυτόθι, σ. 24.

12. Μ. Μαλιαγρού, Μ. Παπαδοπούλου, Μ. Σωτήρχου, «Η μετά τον μοντερνισμό πορεία της ιταλικής αρχιτεκτονικής. Ο ποιητικός υποκειμενισμός του Aldo Loris Rossi», σπουδαστική διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (Διάλεξη 1987/5, βιβλιοθήκη Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ), σ. 3-4. Στη σ. 33 οι σπουδαστές επισημαίνουν εξάλλου τη σημαντική φωτογραφική έκθεση «Architetture Italiane degli Anni '70» του Ιταλικού Ινστιτούτου Αθηνών (27 Ιαν.-6 Φεβρ.

1987). Για τον ρόλο αυτών των θεσμικών φορέων και την ευρύτερη πολιτισμική τους συνεισφορά στον ελληνικό χώρο, πβ. «Τα ξένα ινστιτούτα στην Ελλάδα», *Χρονικό '80*, 1981, τ. 11, σ. 70-74.

13. Μ. Μαλιαγρού, Μ. Παπαδοπούλου και Μ. Σωτήρχου, ό.π., σ. 43.

14. Ν. Δοντάς, «Τρία μουσεία, τρεις αρχιτέκτονες: Ο Μ. Ungers, J. Stirling, H. Hollein», σπουδαστική διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (Διάλεξη 1985/2, βιβλιοθήκη Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ), σ. 4.

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, και όντως υπάρχει ένας δισταγμός των σπουδαστών να υπερασπιστούν ανοιχτά το μεταμοντέρνο σε ένα περιβάλλον που γίνεται αντιληπτό ως εχθρικό, τότε τα σχόλια του Δοντά ότι το κτίριο του Ungers αποτελεί «ένα μάθημα για τους αρχιτέκτονες της αφαίρεσης, για την απάρνηση φλύαρων λεπτομερειών» πρέπει μάλλον να αναγνωσθούν ως ρητορική στρατηγική. Η παρουσίαση του κτιρίου ως μεμονωμένο παράδειγμα γίνεται δηλαδή με τρόπο που να το καθιστά ελκυστικότερο στα μάτια ενός κοινού το οποίο σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να ταχθεί ανοιχτά υπέρ των μεταμοντέρνων εξελίξεων. Από την άλλη μεριά, βέβαια, το μεταμοντέρνο μήνυμα περνά υποδόρια μέσω της εικονογράφησης της παρουσίασης (Εικ. 6). Η ίδια η λέξη «μεταμοντέρνο» δεν αναφέρεται παρά μόνο μία φορά, στο πλαίσιο του επιχειρήματος που αναπτύσσεται στον επίλογο της διάλεξης. Τα τρία μουσεία που παρουσιάζονται «προέρχονται από τον μεταμοντέρνο χώρο», ακριβώς επειδή το μουσείο όπως ήταν γνωστό ως τότε ξεκινά εκείνη τη στιγμή να μετασχηματίζεται, πλησιάζοντας εγγύτερα τη μορφή οργάνωσης ενός ανοιχτού πολιτιστικού κέντρου για τις κοινωνίες της μαζικής δημοκρατίας. Εφόσον λοιπόν πρόκειται σαφέστατα για έναν νέο κτιριακό τύπο τον οποίο έχουν μόλις πρόσφατα αρχίσει να διερευνούν οι σύγχρονοι αρχιτέκτονες, όλες οι μελέτες περιπτώσεων της διάλεξης του Δοντά, φυσικά και αναπόφευκτα, είναι μεταμοντέρνα παραδείγματα.¹⁵

Ως εκ τούτου, η διάλεξη του Κώστα Δ. Σπυρίδη σχετικά με τις «διαλέξεις στο Πολυτεχνείο ως απωθημένα κείμενα» (εκπονήθηκε το 1991 υπό την επίβλεψη του Κώστα Μωραΐτη, με τον Γιώργο Σημαιοφορίδη να αναλαμβάνει τον ρόλο του εξωτερικού συμβούλου)

Εικ. 6: Η αρχειοθετημένη διάλεξη του Νίκου Δοντά (1985) είναι ίσως η πρώτη που δεν περιλαμβάνει ούτε ένα μοντέρνο κτίριο στην εικονογράφησή της.

15. Ν. Δοντάς, *αυτόθι*, σ. 48-49.

φαίνεται να σηματοδοτεί και τη μετάβαση σε μια άλλη εποχή. Μεταξύ άλλων, ο Σπυρίδης δεν παραλείπει να αναφέρει στις ευχαριστίες του και τα βιβλιοπωλεία Παπασωτηρίου, που αποτέλεσαν σημαντική πηγή βιβλιογραφικών αναφορών για τους σπουδαστές της δεκαετίας του 1980.¹⁶ Επισημαίνοντας επίσης ότι ο αρχιτεκτονικός λόγος του Eisenman παραμένει σχετικά άγνωστος στην Ελλάδα του 1991, η διάλεξη αυτή είναι και η πρώτη από τις αρχειοθετημένες που ανοίγει τη συζήτηση για τον Derrida και την αποδόμηση.¹⁷ Αντί να εδράζεται μάλιστα στη συνήθη θεωρητική διαμάχη που τοποθετούσε τον μοντερνισμό εναντίον του μεταμοντερνισμού, η διάλεξη λαμβάνει μια πειραματική μορφή που φαίνεται να θολώνει τα όρια της συνήθους διάκρισης μεταξύ μορφής και περιεχομένου, επιχειρεί δηλαδή να είναι η ίδια μεταμοντέρνα στην επιτέλεσή της. Επίσης είναι η πρώτη φορά που αρχειοθετημένη σπουδαστική διάλεξη τολμά να υπερασπιστεί την κωμική αβελιότητα εις βάρος της σοβαροφανούς βεβαιότητας. Χαρακτηριστική είναι εδώ και η εξής σημείωση του Σπυρίδη: «Για όσους ανησυχούν με την προοπτική της καθιέρωσης τέτοιων τρόπων σκέψης, θα τους καθησυχάσουμε λέγοντάς τους να μη φοβούνται άδικα. Για πολλά χρόνια ο πολύς κόσμος θα συνεχίσει να σχεδιάζει όπως σχεδιάζει και τώρα. Και το ίδιο ισχύει και για τις διαλέξεις».¹⁸

Αυτή η σαφώς αυξημένη αυτοπεποίθηση ενός ξεχωριστού σπουδαστή που δεν απορρίπτει συλλήβδην το μεταμοντέρνο, συμπίπτει χρονικά και με την άφιξη του νέου κύματος διδακτικού προσωπικού από το εξωτερικό και με τον αντίστοιχο πολλαπλασιασμό παρόμοιων φωνών που ακούγονται πια καθαρότερα και από καθέδρας στην αυγή της νέας δεκαετίας, σηματοδοτώντας πιθανώς και μια νέα φάση στην ιστορία της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.

Συμπερασματικά, οι αρχειοθετημένες διαλέξεις της δεκαετίας του 1980 είναι γραμμένες από σπουδαστικές ομάδες που εκφράζουν τη στάση τους απέναντι στο μεταμοντέρνο αρκετές φορές, σε συνάρτηση με παράγοντες όπως η αυτοπεποίθηση των ιδίων σε ό,τι αφορά τα αναγνώσματα και τη δική τους κριτική σκέψη, ή και την εξάρτησή τους από το διδακτικό προσωπικό που επιβλέπει τη δουλειά τους. Δεν είναι λίγες οι φορές που καταλήγουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, να απηχούν κυρίως απόψεις των τελευταίων. Ωστόσο, αρχειοθετημένες σώζονται σήμερα μονάχα οι διαλέξεις που υποβλήθηκαν στην περιοχή των αρχιτεκτονικών συνθέσεων. Η εικόνα που μόλις παρουσίασα δεν είναι λοιπόν απολύτως αντιπροσωπευτική και χρειάζεται να εμπλουτισθεί μέσω προσφυγής σε ιδιωτικά αρχεία και μαρτυρίες άλλων σπουδαστικών ομάδων της περιόδου.

Πράγματι, ορισμένες μη αρχειοθετημένες διαλέξεις των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1980 εισάγουν το σπουδαστικό κοινό της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ στις μεταμοντέρνες προκλήσεις, σε μια εποχή που η ανάπτυξη αυτής της συζήτησης από καθέδρας

16. Κ. Δ. Σπυρίδης, «Οι διαλέξεις στο Πολυτεχνείο ως απωθημένα κείμενα», σπουδαστική διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (Διάλεξη 1991/2, βιβλιοθήκη Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ), σ. 6.

17. Κ. Δ. Σπυρίδης, *αυτόθι*, σ. 9. Ανάμεσα στις μάλλον αναμενόμενες αναφορές της διάλεξης σε κείμενα των Heidegger, Foucault, Eco, και Bloom, ο Σπυ-

ρίδης είναι ο πρώτος σπουδαστής που παραπέμπει επίσης σε έργα μιας νέας γενιάς Ελλήνων στοχαστών οι οποίοι έχουν επηρεαστεί σαφώς από τη μεταμοντέρνα και την ντεριντιανή σκέψη, όπως ο Χρήστος Λάζος και ο Κωστής Παπαγιώργης.

18. Κ. Δ. Σπυρίδης, *αυτόθι*, σ. 63, σημ. 34.

—και δη με συστηματικό τρόπο— είναι όντως μηδαμινή. Σπουδαστές και σπουδάστριες με αυξημένη αυτοπεποίθηση μαθαίνουν ο ένας από τον άλλο συζητώντας και ανταλλάσσοντας «χέρι με χέρι» συνήθως ξενόγλωσσα βιβλία και περιοδικά στη διάρκεια του εξαμήνου. Όσοι συνεχίζουν ενεργά τις αναζητήσεις τους με βάση τα θεωρητικά ενδιαφέροντά τους σε μια σχολή που δεν τους προσφέρει κανενός είδους συστηματική θεωρητική κατάρτιση, ενθαρρύνονται ενίοτε να έλθουν σε επαφή με άλλες σχολές ή πανεπιστήμια που μπορούν να αναλάβουν την επίβλεψη των διαλέξεών τους. Τέτοια είναι, για παράδειγμα, η περίπτωση του Κώστα Μωραΐτη, ο οποίος αναπτύσσει τότε μεγάλο ενδιαφέρον για τις σημειολογικές και ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις της αρχιτεκτονικής, σε βαθμό που κανένα μέλος του διδακτικού προσωπικού δεν διαθέτει την απαραίτητη επιστημονική επάρκεια για να επιβλέψει τη δουλειά του. Έτσι, ξεκινά την παρακολούθηση των διαλέξεων πολιτικής φιλοσοφίας του Γιώργου Βέλτσου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, εκπονώντας μάλιστα τη διάλεξή του υπό τη δική του επίβλεψη.

Αναλόγως ενδιαφέρουσα σε αυτό το σημείο είναι και η περίπτωση του Σταύρου Σταυρίδη. Στην προπτυχιακή εργασία του για το κατ' επιλογήν μάθημα της Φιλοσοφίας που προηγείται της διάλεξής του, ο Σταυρίδης επιχειρεί μια πρώτη κριτική των «σχετικά άγνωστων» θεωριών του Robert Venturi το 1981. Εκκινώντας μάλιστα από τη δική του κριτική της μεθοδολογίας του Venturi, που δεν καταφέρνει τελικά να καλύψει το θεωρητικό έδαφος που χρειάζεται προκειμένου να οδηγήσει και στον προσδιορισμό μιας ανάλογης εναλλακτικής αρχιτεκτονικής πρακτικής, ο Σταυρίδης προωθεί το δικό του ενδιαφέρον για τις γλωσσολογικές-σημειολογικές προσεγγίσεις της αρχιτεκτονικής και του κτισμένου περιβάλλοντος γενικότερα. Αν ακολουθήσει κανείς τον Σταυρίδη στην τοποθέτηση της αρχιτεκτονικής σε ένα είδος κοινωνικής τροχιάς, τότε το έργο των αρχιτεκτόνων δεν αφορά εικαστικά αντικείμενα αλλά (κοινωνικά) δρώμενα που είναι προϊόντα συγκεκριμένων συγκρούσεων συμφερόντων και των αντιστάσεων σε αυτά.

Οι συνέπειες μιας τέτοιας προσέγγισης δηλώνονται απερίφραστα: «Χαμένος μια για πάντα ο πουρισμός της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και ύποπτη η αθωότητα του κοινωνικού μεσσιανισμού της των χρόνων του 1920».¹⁹ Όπως υποστηρίζει συμπληρωματικά στη διάλεξη που εκπονεί υπό την επίβλεψη του Γιάννη Λιάπη και της Άννυς Βρυχέα ένα χρόνο αργότερα, είναι ακριβώς η πολιτισμική χειραφέτηση —μέσω της καλλιτεχνικής έκφρασης, για παράδειγμα— που φαίνεται να διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχία ή την αποτυχία οποιασδήποτε άλλης κοινωνικής χειραφέτησης.²⁰ Αυτή όμως η επιθυμητή πολιτισμική χειραφέτηση δεν είναι το αποτέλεσμα ενός διαφορετικού αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του χώρου, μολονότι η μυθολογημένη μορφή του αρχιτέκτονα θα ήθελε πράγματι να νομίζει ότι το επάγγελμά της μπορεί να προκαλέσει μέχρι και κοινωνική αλλαγή. Η κριτική του Σταυρίδη δεν αφήνει λοιπόν ανέπαφα ούτε τα εγχειρήματα συμμετοχικού σχεδιασμού σαν εκείνα που προωθεί τότε η μέντοράς του Άννυ Βρυχέα.²¹

19. Μ. Καλογεράκου, Σ. Σταυρίδης, «Αρχιτεκτονική και σημασία. Κριτική της θεωρίας του αρχιτέκτονα R. Venturi», προπτυχιακή εργασία 9ου εξαμήνου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (ιδιωτικό αρχείο Σ. Σταυρίδη), σ. 20.

20. Σ. Σταυρίδης, «Η συμβολική υπόσταση της αρχιτεκτονικής», σπουδαστική διάλεξη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, 1982 (ιδιωτικό αρχείο Σ. Σταυρίδη), σ. 23.

21. Σ. Σταυρίδης, αυτόθι, σ. 41-42.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσω του Σταυρίδη και της ενεργού συμμετοχής του στο πολιτικό σχήμα του Ανεξάρτητου Χώρου Αρχιτεκτονικής, ανοίγει και ένας ευρύτερος κύκλος μεταμοντέρνας προβληματικής που ξεκινά από τη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, διατηρώντας ωστόσο τις σχέσεις καταγωγής του. Ασκώντας διαρκώς κριτική από τα αριστερά στις θέσεις της επίσημης Αριστεράς της εποχής, μεταφράζοντας και διανέμοντας θεωρητικά κείμενα αναφοράς με τη μορφή μπροσούρας ή αυτόνομων εκδόσεων (Εικ. 7), το σχήμα ενεργοποιείται, όπως είναι φυσικό, πολύ έντονα και στις φοιτητικές καταλήψεις του Δεκέμβρη του 1979. Στη διάρκεια τους οι πολιτικά ενεργοί σπουδαστές δηλώνουν ότι ήρθαν και μάλιστα για πρώτη φορά σε επαφή με τη μεταμοντέρνα σκέψη. Όπως οι καταλήψεις αυτές, σε συνδυασμό με την πρώτη κατάληψη στέγης στην οδό Βαλτετσίου το 1981, αποτελούν βασικά σημεία αναφοράς και συμβάντα συγκρότησης του μεταπολιτευτικού αντιεξουσιαστικού και αναρχικού ρεύματος,²² έτσι και τα κείμενα της βραχύβιας «Εφήμερης πόλης» (1983-1986) μιλούν την ίδια γλώσσα και διατηρούν τους ιδιαίτερους δεσμούς τους με την ευρύτερη περιοχή των Εξαρχείων και το Πολυτεχνείο. Αρκετές φορές μάλιστα το περιοδικό αναδημοσιεύει διαλέξεις, διπλωματικές και άλλες εργασίες των σπουδαστικών χρόνων της συντακτικής ομάδας του.²³

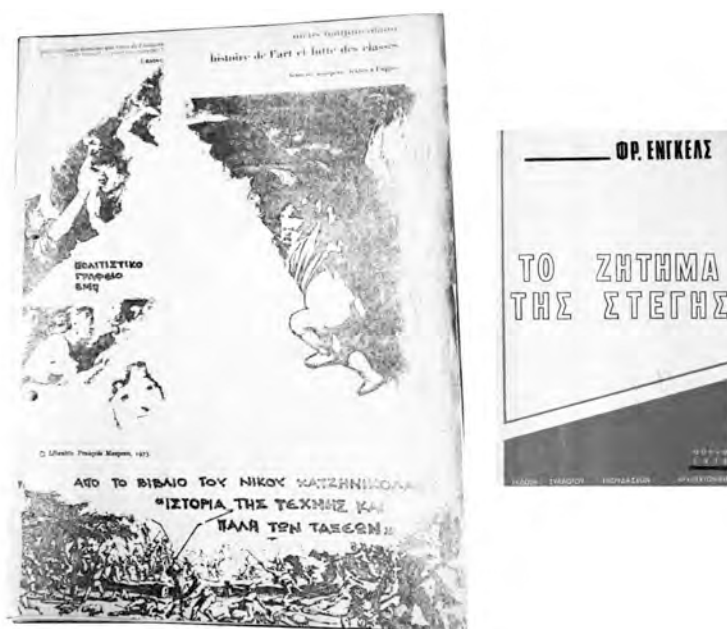
Όμως, ακόμα κι αν η γενική οπτική για τον χώρο που εκφράζεται στις 515 συνολικά σελίδες της «Εφήμερης πόλης» (Εικ. 8) διατηρεί ορισμένα κεντρικά χαρακτηριστικά της μεταμοντέρνας σκέψης, η ίδια η λέξη «μεταμοντέρνο» εμφανίζεται κι εκεί μονάχα τρεις φορές. Παρά την κατανοητή αμφιθυμία αριστερογενών κύκλων απέναντι σε έναν όρο που υποδήλωνε, μεταξύ άλλων, και το «τέλος των μεγάλων αφηγήσεων», ορισμένα από τα μέλη της συντακτικής ομάδας του περιοδικού, όπως ο Γιώργος Μεταξάς, υποδέχθηκαν θετικά το μεταμοντέρνο ως στοιχείο ζύμωσης μιας καθαρά αρχιτεκτονικής προβληματικής. Μάλιστα στις σελίδες του δικού του βιβλίου (1983) που δεν είναι παρά μια επεξεργασμένη εκδοχή της σπουδαστικής διάλεξής του,²⁴ αναγνωρίζει ρητά ότι η διεθνής μεταμοντέρνα στιγμή στην αρχιτεκτονική, ακόμη και στις ακραίες βορειοαμερικάνικες εκδοχές της απροϋπόθετης αποδοχής της μαζικής κουλτούρας, ήταν μια κρίσιμη κίνηση προς τη σωστή κατεύθυνση, μια αναγκαία αλλά από μόνη της όχι ικανή κίνηση ανατροπής του φονεζονιαλισμού. Εκκρεμούσε η περαιτέρω ριζοσπαστικοποίησή της και η αμφισβήτηση του ρόλου του μοντέρνου αρχιτέκτονα σε βαθμό που να οδηγούσε τελικά και στην αλλαγή της πρακτικής του. Ειδάλλως θα ελλόχευε διαρκώς ο κίνδυνος άλλης μιας μετακύλισης σε σχέσεις συνέργειας και παράδοσης στην ισχύ και τα συμφέροντα του κεφαλαίου.

22. Για μια διεξοδικότερη προσέγγιση, με έμφαση στην πολιτισμική διάσταση της δράσης αυτού του ρεύματος, βλ. και Ν. Σούζας, «Σταμάτα να μιλάς για θάνατο, μωρό μου»: Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998), Ναυτίλος, Θεσσαλονίκη 2015.

23. Ενδεικτικά, βλ. Μ. Πάγκαλου, Μ. Κοπανάνη, «Αντικείμενα και συμπεριφορές», *Εφήμερη πόλη*, Απρ. 1983, τχ. 1, σ. 3-9· Π. Ζερβός, Θ. Ξανθή, Ε. Ορφανού, «Το περιβάλλον της κατοικίας. Ένας τρόπος ανάγνωσης», *Εφήμερη πόλη*, Ιούν. 1983, τχ. 2, σ. 28-

32· «Καθ' οδόν. Οδεύοντας από την πόλη προς τη θάλασσα», *Εφήμερη πόλη*, Ιούν. 1986, τχ. 8, σ. 66-69. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το μακροσκελέστερο αφιέρωμα σε δουλειά που έγινε στη διάρκεια των φοιτητικών καταλήψεων της δεκαετίας του 1980, «Μια δουλειά για την Ομόνοια σε πρώτο πληθυντικό», *Εφήμερη πόλη*, Δεκ. 1983, τχ. 3, σ. 66-91.

24. Βλ. Γ. Μεταξάς, *Ο καθημερινός χώρος: Αντίληψη, ερμηνεία και παραγωγή των φαινομένων της πόλης*, Κομμούνια, Αθήνα 1983.

Εικ. 7: Χαρακτηριστικές σπουδαστικές μεταφράσεις τίτλων που αναπαράγονταν φωτοτυπικά και συνήθως κυκλοφορούσαν με το χέρι σαν μπροσούρες, φυλλάδια και εγχειρίδια στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ (τέλη δεκαετίας 1970 με αρχές δεκαετίας 1980).

Εικ. 8: Χαρακτηριστικές σελίδες και αφιερώματα της βραχύβιας «Εφημερης πόλης» (1983-1986).

Στο τέλος αυτής της σύντομης διαδρομής καθίσταται λοιπόν σαφές ότι η οπτική από κα-
θέδρας σε καμία περίπτωση δεν εξαντλεί τις μεταμοντέρνες ζυμώσεις της αρχιτεκτονικής
και της διδασκαλίας της στην Ελλάδα. Η σχεδιαστική μεταγραφή των θεωρητικών ανα-
ζητήσεων στις διπλωματικές εργασίες, που λειτουργούν και ως βασική διαδικασία αλλη-
λοδιδασκαλίας, η δραστηριότητα άλλων θεσμικών φορέων όπως τα πολιτιστικά ινστιτού-
τα ή ενημερωμένων βιβλιοπωλείων όπως ο Παπασωτηρίου, το Studio, ο Ελευθερουδάκης
και ο Kauffmann ως εναλλακτικών πηγών ενημέρωσης για νέες ξενόγλωσσες θεωρητικές
και αρχιτεκτονικές εκδόσεις—όταν η συλλογή της Βιβλιοθήκης της Σχολής και τα μαθή-
ματα ιστορίας και θεωρίας σπανίως πήγαιναν πέρα από τον Mies van der Rohe και το μο-
ντέρνο κίνημα—αλλά και οι Έλληνες αρχιτέκτονες, και τα επίσης απωθημένα από τις κα-
τοπινές δημοσιεύσεις έργα τους, αποτελούν μερικά μόνο από τα σημαντικά ζητήματα
που αναδύονται μέσα από τα απωθημένα κείμενα των σπουδαστικών διαλέξεων της επο-
χής. Κι έτσι, σχεδόν ασυναίσθητα, μια ιστορία των μεταμοντέρνων ζυμώσεων της αρχιτε-
κτονικής και της διδασκαλίας της στην Ελλάδα έχει μόλις ξεκινήσει να γράφεται.

*Ευχαριστώ την Αφροδίτη Οικονόμου από τη Βιβλιοθήκη της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, τη
Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη και την Πωλίνα Μπορίσοβα από τα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτε-
κτονικής του Μουσείου Μπενάκη, καθώς και τους Παναγιώτη Τουρνικιώτη, Δημήτρη Φιλιππίδη
και Σταύρο Σταυρίδη, οι οποίοι μου παρείχαν πρόσβαση σε υλικό από τα ιδιωτικά αρχεία τους.*